

Данило Ж. Марковић¹

Српска академија образовања, Београд

Небојша Ранђеловић²

Универзитет у Нишу – Правни факултет

СРПСКА ДРЖАВА, СРПСКИ ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ И СРПСКЕ ЖРТВЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Резиме: Време Првог светског рата целом свету донело је ломове, дотада незапамћене у историји. Држава Србија, у којој, са којом и поред које је запаљена искра ратног сукоба, прешла је у овом раздобљу приод сачињен од успона и падова, али је из њега изашла ипак као победник и постала нуклеус нове заједничке државе Јужних Словена. Ратне победе у првој години рата пратиле су и велике жртве, тако да је Србија из рата изашла из рата са губицима у становништву од скоро једне трећине укупног становништва, што у апсолутним бројевима представља губитке приближне губицима великих сила учесница рата. Након ратног краха 1915. године, читав државни апарат кренуо је у избеглиштво. Одлука да у избеглиштво крене и парламент имала је далекосежне последице по функционисање државе. Све недаће које су снашле Србију и које су пратиле успостављање Солунског фронта (велика погибел и масовно умирање на острвцу Видо), одразиле су се и на борбу за парламентаризам у избеглиштву. Између тежње да и у избеглиштву Скупштина има место које јој припада и тежњи за увођењем личног режима, Скупштина је, стицајем околности, сачувала своје место и све време била важан сегмент функционисања државног апарата. Из рата је Србија изашла као ратни победник, али са огромним жртвама. Те жртве, очување државности и парламентаризма као њеног најважнијег сегмента ипак су представљали непроцењив капитал у даљем државотворном ходу Срба кроз историју.

Кључне речи: Први светски рат, људске жртве, Народна скупштина, парламентаризам, регент, Влада, „Црна рука“, заседање

I

Парламентаризам у независној Србији имао је успоне и падове, али је кривуља његовог развоја ишла углавном узлазном линијом. Сваки период у парламентарном животу Србије носио је своја обе-

1 dacamarkovic@yahoo.com

2 necer@prafak.ni.ac.rs

лежја и своје особености. Једно разодбље је оставило, углавном, питања. То је време Првог светског рата.

Први светски рат и српски парламентаризам у њему не представљају само сплет историјских догађаја, већ и загонетку са много различитих решења, од којих свако може да буде исправно. Када се посматра овај период, отварају се многа питања: да ли он представља успон или пад српског парламентаризма; да ли је кривуља скупштинске динамике застала или је продужила старим правцем, или у другом смеру; да ли је њен рад у избеглиштву био нови узлет или политичка агонија – државе без земље са парламентом у туђим скупштинским клупама?

За потпуну слику српског парламентаризма за време Првог светског рата неопходно је осврнути се на питање каква је била српска држава пред рат. То подразумева сагледавање друштвених, државно-правних, политичких и других одлика те државе.

Ово време препознатљиво је као период уставне владавине краља Петра I Карађорђевића, који је, након Мајског преврата, на већ припремљеном терену и вољом Народне скупштине, проглашен за краља Србије. Непосредно после преврата укинут је Устав из 1901. године и враћен на снагу Устав из 1888. године са неопходним изменама, под именом Устав из 1903. године. Тиме је у Србију враћен парламентаризам укинут државним ударом краља Александра Обреновића 1894. године. Србија је још увек била аграрна земља, али земља у развоју, у процесу формирања крупног капитала и са зачецима индустрије. Земља је након потреса изазваних Мајским превратом улазила у процес консолидовања. На спољном плану Србија је показала да њена привреда може да се носи са спољним притисцима (царински рат са Аустро-Угарском 1906. из кога је Србија изашла ојачана) и да на спољном плану може да води мудру и умерену политику (Анексиона криза 1908. године). Али је такође показала да у подесном тренутку уме да води и оштру националну политику која је резултирала победама у балканским ратовима 1912. и 1913. године.

На политичкој сцени Србије у то време делује неколико странака: Народна радикална странка, Самостална радикална странка, Народна странка, Напредна странка, Социјал-демократска странка и Српска народна сељачка слога.

Народна радикална странка, ослабљена након разлаза са својим млађим крилом – самосталцима, још увек је била најјача парламентарна снага. Радикали, поникли на социјалистичким идејама Светозара Марковића, баштинили су његов програм до краја свог постојања, али су већ крајем XIX века у својим редовима имали и представнике настајућег крупног капитала и интелигенције. Опортунистичка политика коју је пред крај владавине Александра Обреновића водила Радикална странка и чији је плод била фузија са напредњацима по питању Устава из 1901. године, није била прихватљива за поједине млађе радикале. Иако уздрманог положаја и са тешким моралним крстом због слабог држања пред преким судом након „Ивањданског атентата“ 1899. године, Никола Пашић је полако консолидовао своје пољуљане позиције и поново се уздигао до неприкосновеног вође

радикала. У времену пред рат и све време рата, Пашић је био једна од кључних личности читавог политичког крвотока Србије. Каљен кроз сурове политичке размирице Србије последњих Обреновића, он је прешао трновит пут од револуционара до државника. Навикнут да добија и да губи, стајао је једном ногом у Влади, другом у затвору, с властољубивошћу коју је крио ћутањем и ћутањем које је изгледало као мудрост. Демагог без говорничког дара и лош говорник кога су сви слушали, Пашић је постао персонификација радикалне странке. Са њим су својеврсни тријумвират чинили Стојан Протић и Лазар Пачу, неизбежни министри у свим радикалским и коалиционим владама (уз истакнуте чланове странке као што су Милован Миловановић, Љубомир Јовановић и други).

Самосталну радикалну странку изнедрили су сукоби у Народној радикалној странци. На политичкој сцени Србије она је постала моћан политички чинилац,³ што говори о снази партије из чијег је крила изникла. Програм ове партије казује да се самосталци са „старорадикалима“ нису разишли на идеолошкој основи, већ у начину на који ће се радикалски програм спроводити. Одатле и честе коалиционе владе два крила некада исте странке. На челу самосталаца у почетку се налазио Љубомир Живковић, да би га маја 1905. године заменио Љубомир Стојановић, а од 1912. године на челу странке се налазио Љубомир Давидовић. Уз Милорада Драшковића и још неколико значајнијих политичара, ова имена чинила су окосницу странке и носиоце министарских портфеља у владама у којима су учествовали. Самостална радикална странка је углавном представљала „другу виолину“ на српској политичкој сцени, али је по снази далеко иза себе оставила странке са јачом традицијом и са много дубљим коренима усађеним у државно биће Србије.

Напредна странка, на чије чело је, после смрти Милутина Гарашанина, стао Стојан Новаковић, после 1903. године делимично је променила свој програм, али је и даље остала на стеченим принципима конзервативне традиције. И након промене устава 1903. године, ова странка није престала са залагањем за дводомни парламентарни систем. У влади је учествовала у време анексионе кризе⁴ и у свим ратним коалицијама.

Народна странка формирана је 1904. године, најпре под именом Национална странка. Основали су је, углавном, ранији либерали и она се сматрала следбеником старе Либералне странке Јована Ристића, али са новим програмом.⁵ На челу странке се налазио Стојан Рибарац. Као и напредна странка, и ова странка је у време Анексионе кризе била део концентрационе владе.

3 На ванредним парламентарним изборима 1905. године самосталци су добили већину у Скупштини и самостално формирали владу.

4 На челу те владе налазио се сам председнк напредњака Стојан Новаковић.

5 Програм ове странке је на спољном плану био окренут патриотским и националним циљевима. На унутрашњем плану се залагала за укидање Државног савета, упрошћење администрације, одговорност, али и заштиту чиновника, градњу јадранске железнице, реформу школства итд.

Репрезент социјал-демократских идеја у овом времену била је Социјал-демократска странка. Основана је 1903. године. Пре Мајског преврата носиоци социјалистичке мисли били су појединци (Драгиша Станојевић, Васа Пелагић, Мита Џенић) који нису имали веће подршке у народу. Први социјалистички нараштај (следбеници Светозара Марковића), способан да оформи партију, листом је ушао у Народну радикалну странку, тако да је партијско организовање морало да сачека иницијативу нових социјалистичких лидера Драгише Лапчевића, Димитрија Туцовића, Радована Драговића, Трише Кацлеровића. Социјал-демократи су били, са по једним или два посланика, парламентарна странка током читавог предратног периода.

Нова политичка организација, незнатне снаге (на изборима 1905. године освојила је један мандат) била је Српска народна сељачка слогга, основана 1904. године.

Уз набројане политичке чиниоце, који су били окосница српског парламентаризма, политичка сцена Србије имала и наличје олично у утицају дворских котерија, али и у постојању моћне парамилитарне организације „Уједињење или смрт“, познатије као „Црна рука“. Њу су, углавном, чинили завереници, који су 1903. године извели Мајски преврат. Реметилачки фактор стабилности српског политичког и државног бића били су стални сукоби на релацији цивилних власти и милитаристичких тежњи иза који је стајала „Црна рука“. Један такав сукоб у новоослобођеним крајевима након Балканских ратова резултирао је делимичним повлачењем краља Петра (под изговором болести) и уступањем регентске власти престолонаследнику Александру. Са таквим стањем унутар државе, Србија је ушла у Први светски рат.

Први светски рат донео је читавом свету, али првенствено Европи, велике ломове. Биле су то промене у којима су страдале државе, политички и вредносни системи, државна уређења; промене због којих су падале крунисане главе, нестајале владе и политичари и у којима је, често, војничка част уступала место политичком прагматизму. Кроз жижу ових збивања било је проткано име Србије, јер је управо због ње, око ње и у њој самој синула варница довољна да трусно подручје Европе гурне у сукоб и на њему подигне ковитлац светског рата. Након Сарајевског атентата и одбијања аустро-угарског ултиматума од стране Србије, објавом рата Аустро-Угарске Србији, кренуло је ланчано објављивање рата сила Антанте и Централних сила.

Како је у таквој ситуацији реаговала држава Србија? Указима регента Александра утврђени су и озваничени нужни потези државе: 12. јула одређено је да се целокупна војска стави у мобилно стање. Истога дана, другим указом, на основу члана 54. и 102. Устава Краљевине Србије, сазвана је Народна скупштина у старом сазиву у ванредни сазив за 14. јул у Нишу. Трећим указом одређено је да се обуставе све изборне радње на основу Краљевог указа од 10. јуна (Митриновић и Брашић, 1937: 171). Регентови укази нису имали само карактер нужних потеза вршиоца дужности шефа државе у ратном времену. Они су са собом носили тежину свих одлика државног бића Краљевине

Србије. Указ о стављању војске у мобилно стање и указ којим се обустављају изборне радње говоре шта је држава под објавом рата морала да учини. Указ о сазивању Скупштине у ванредни сазив говори о томе каква је то била држава. Потези државног апарата на почетку рата казују да парламентаризам у Србији, са својим успонима и падовима, није био само демократска фасада, већ да је Скупштина била активни, а често и кључни сегмент креирања државне политике.

Сходно општем стању је и сама, чисто радикалска, влада Николе Пашића, уступила место коалиционом кабинету, иако је у Скупштини имала апсолутну већину. На челу нове Владе поново је био Пашић, али су је чинили представници Народне радикалне странке, Самосталне радикалне странке и Напредне странке. Либерали (Народна странка) и социјалисти нису имали представнике у Влади, али су либерали и поред тога подржавали владине предлоге у Скупштини „вршећи – како је изјавио лидер либерала Стојан Рибарац – своје патриотске дужности са истрајношћу и пожртвовањем“ (Митриновић и Брашић, 1937: 173). Након другог успешног одбијања аустро-угарских напада, сагласје Скупштине и Владе изнедрило је „Нишку декларацију“, знаменити документ којим је као ратни циљ Србије постављено и коначно уједињење Јужних Словена у заједничку државу.

Година 1914. окончана је ратним победама Србије. Исцрпљена држава, међутим, није могла да се носи са недаћама које је донела наредна година. Поред великих људских губитака на бојном пољу, Србију је задесила епидемија пегавог тифуса. У 1914. години погинуло је и умрло 69.022 официра и војника, до септембра 1915. године 56.842. Епидемија тифуса однела је тих година око 360.000 живота. И људски и материјално десеткована држава суочила се са новим војним ударом, сада и немачких трупа под командом фелдмаршала фон Макензена. Централним силама се придружила и Бугарска и одмах ступила у ратна дејства против Србије. Снаге са којима је располагала Србија нису биле довољне да се одупре оваквој сили. Најављеног доласка савезничких трупа није било, снаге српских трупа биле су на измаку, тако да се војска налазила у сталном одступању. У оваквим околностима положај Скупштине и Владе био је неодржив због опасности да Ниш падне Бугарима у руке. Сви државни органи морали су да буду евакуисани из Ниша. У Влади се отворило питање: Шта са Скупштином? Поласком у одступање са војском и народом престајали су услови, не само за нормалан, већ за било какав рад Скупштине. Повлачење посланика, од којих су многи били у позним годинама, и старање за њихову безбедност, представљало би војсци, Врховној команди и Влади велики терет. Сви разлози су указивали да Скупштина треба да престане са радом и да посланике треба упутити кућама, да са народом, који није пошао у избеглиштво поделе, добро и зло. Влада је поступила другачије. Одлучила је: „...да се са нашом војском евакуишу и наши народни посланици, јер они, као народни представници, имају дужност да, са Владом, сарађују на општим националним питањима, да у нашој националној несрећи представљају и заступају Србију и Југословене и да сарађују на уједињењу Срба, Хрвата и Сло-

венаца; да дају кредите за војску, избеглице, интерниране и заробљене и оне заостале у Србији; и да са војском буду у вези. Стога је тим решењем наређено војним властима да се у одступању чине услуге посланицима у погледу исхране и превозних средстава“.⁶

II

Народна скупштина је из Ниша кренула најпре ка Краљеву. Врховна команда и влада тада су још увек рачунале са могућношћу да се непријатељу пружћи снажан отпор концентрисаних српских тупа на Косову. Изостанак савезничке помоћи и остале тешке околности навеле су врховну команду да се од отпора одустане и настави са повлачењем. Након напуштања Краљева Скупштина је са Владом прешла најпре у Рашку, а потом у Косовску Митровицу. После краћег боравка у Косовској Митровици извршено је повлачење у Призрен, а одатле преко Црне Горе и Албаније до Скадра. Постојало је мишљење да Скупштина са радом треба да настави у Скадру, али се од тога одустало, јер за рад Скупштине нити је било довољно посланика, нити су постојали било какви услови за рад.

Поред свих појава које прате ломове државе у расулу, испливале су и политичке поделе које су се заостриле у тражењу кривца за општи крах. Односи у државном врху, које су створиле специфичне околности, о чему сведочи мемоарска грађа, говоре да је део посланика кривио Владу, Влада Врховну команду, престолонаследник и Врховну команду и Владу, а сви заједно Савезнике. У тражењу кривца истицали су се и припадници милитаристичко-завереничке клике окупљене око удружења „Уједињење или смрт“, познатији као „црнорукци“.⁷ „Црнорукци“ су нарочито нападали Николу Пашића, који је, по њима, због своје следе вере у Савезнике, био главни кривац за све. Напади су били такви да су му и лична безбедност и живот били угрожени (Казимировић, 1992: 383).

У оваквој ситуацији, Влада би сазивањем Скупштине саму себе ставила на дневни ред. У тражењу излаза из катастрофе, Скупштина као партнер није била потребна ни престолонаследнику. Пред посланицима је стајало само даље одступање и избеглиштво. Део избеглих посланика био је већ у Грчкој, део је још увек био у Црној Гори, део

⁶ Министри самосталци су били за то да посланици остану у земљи, али је превладало мишљење радикала, па је одлучено да Скупштина крене са Владом у повлачење. Оригинал овог Владиног решења није сачуван. Дат је по рукопису М. Ј. Радивојевића, који се чува у архиву САНУ, бр. 13254.

⁷ Пуковник Драгутин Димитријевић-Апис (као капетан главни организатор „Мајског преврата“ и убиства последњих Обреновића), неспорни шеф „Црне руке“, у којој је око себе имао већину завереника из 1903. године, тада је водио обавештајну службу војске Краљевине Србије. Пре рата је са својом организацијом у суседним земљама, нарочито у Македонији и Старој Србији пре Балканских ратова организовао субверзивне акције и комитске чете. Неспорна је његова умешаност у Сарајевски атентат. На Солунском процесу је са још двојицом сарадника осуђен на смрт и стрељан. Контроверзе око овог процеса трају и данас. Након тог процеса „Црна рука“ је дефитивно нестала са политичке сцене Србије.

се са Владом повукао из Скадра у Сан Ђовани, а потом паробродом у Италију (Митриновић и Брашић, 1937: 177). Група народних посланика, која се нашла у Грчкој, с председником Скупштине Андром Ђорђевићем, тражила је од Владе да што пре сазове Скупштину. Влада је одуговлачила са одговором и тек је крајем јануара 1916. године Пашић одговорио да „могу ићи на Корзику где и остале српске избеглице, или, ако то неће, могу ићи куда хоће“ (Јанковић, 1966: 330).

После повлачања најбројнија група посланика окупила се у Риму. Сазнавши за посланике у Грчкој, ова група их је позвала 12.1.1916. године да дођу у Рим. Председник Скупштине Андра Николић, незадовољан држањем многих посланика и упорним инсистирањем неких посланика да се одмах суди Влади, десолидарисао се са њима и остао у Грчкој. Посланици окупљени у Риму, пошто су усвојили гледиште да се привремено, док се земља не ослободи, обустави рад странака и престану међустраничке борбе, основали су Заједнички клуб народних посланика. За копредседнике тог Клуба изабрани су Коста Стојановић и Јаша Продановић. Одлучено је да будуће седиште Клуба буде у Ници, у Француској (Митриновић и Брашић, 1937: 177). Оваквој одлуци успротивио се Пашић и поново предложио да посланици иду на Корзику. Кад већ није могао да спречи окупљање посланика и конституисање оваквог Клуба, Пашић их није желео близу Владе ни близу актуелних политичких збивања. Ако је већ Скупштина морала да постоји, њено постојање на Корзици, на маргини политичких догађаја, било је много безболније.

Док се Скупштина бавила својим окупљањем и стварањем минималних услова за било какав рад, на политичкој сцени државе без отаџбине остали су Влада, регент и Врховна команда, са „црнорукцима“ у себи и око себе. Латентан сукоб између ових државних чинилаца претио је да ескалира већ након напуштања Косова. Већ тада се створила врло мучна ситуација, у којој се за настало стање оптуживало унакрст, укључујући ту и Врховну команду уз коју је стајало вођство „Црне руке“.⁸ Ако се узме у обзир расположење у војсци, избеглом грађанству, а на то су указивали ставови појединих народних посланика, крст пропасти је требало да понесе Никола Пашић. Овакав став није био стран ни самом регенту (Вучковић, 1965: 204).

Терет кривице, објективно, није требало да поднесе само Пашић. Он, међутим, кривицу није желео ни да дели. Желео је да тај терет понесе неко други. Најподеснија за то била је Врховна команда. Лоша координација Владе и Врховне команде приликом вођења последњих операција, нарочито након пада Врања, за последицу је могла да има само то да Влада сву кривицу за катастрофу свали на Врховну команду (Стојановић, 2013).

Посебан правац имали су регентови поступци. Он сам је имао анимозитет и према Влади и према Пашићу лично, и према „Црној руци“ и њеним експонентима. Ако се за полазиште узму регентове

⁸ По многим изворима из тог времена и на основу мемоарске грађе, може се закључити да су и војвода Радомир Путник, и сви начелници одељења у Врховној команди, и сам министар војни Раде Бојовић, били експоненти „Црне руке“.

апсолутистичке склоности, могу се извући закључци и утврдити разлози за његов однос према Влади и Врховној команди. Чини се да је Александру највише одговарало да се и Влада и Врховна команда окриве за слом земље. Али се такође може закључити да је, у актелном тренутку, истовремени обрачун и са Владом и са Врховном командом за регента био превелики залагај. По свему судећи он се определио да потезе вуче један по један. Влада је свакако била за регента спутавајући фактор, али га је Врховна команда са „Црном руком“ угрожавала. На другој страни, сукоб „црнорукаца“ са Владом није се тикао само Пашића, већ и регента Александра. Вођство „Црне руке“ за слом Србије није кривило само Пашића, већ и престолонаследника (Вучковић, 1965: 204). Учесници непосредних догађаја наводе да престолонаследник Пашића и људе у Влади није подносио, али се превратничких склоности „црнорукаца“ плашио (Јовановић, 1991). Логично је било да ће политички обрачун најпре усмерити ка Врховној команди. По доласку у Скадар, 2. децембра 1915. године, регент је затражио од Владе пристанак за своју намеру. Влада је пристанак дала одмах. Непуних месец дана потом извршене су промене у Врховној команди. Уместо војводе Путника, који је због болести добио петомесечно одсуство, постављен је генерал Петар Бојовић, а за новог министра војног постављен је генерал Божидар Терзић. Са таквим стањем се отишло на Крф.

Док су војници на Крфу и на Виду масовно умирали (од септембра 1915. године погинуло је и умрло 144.842 официра и војника српске војске), рашчишћавање рачуна у државном врху се наставило. Престолонаследник је и даље био и против Пашића и против „црнорукаца“, а ови и против једног и против другог. „Црнорукци“ су променама у Врховној команди изгубили неке од својих кључних положаја, па је њихово незадовољство тим било веће. Заоштравање ионако сложене ситуације у државном врху погодовало је покушају увођења личног режима. На то су указивали многи престолонаследникови поступци, као и деловање његовог окружења, које су чинили некадашњи експоненти дворске камариле, и по општем мишљењу непријатељи Николе Пашића.⁹ У корист остварења плана о увођењу личног режима ишла је и комплексност новонастале ситуације, из које се разним тумачењима могла створити и правна потпора за оправданост личног режима. Ако би се пошло од чињенице да се, губитком државне територије, правно стање државе у корену изменило, заговорници личног режима су, у тумачењу могли да иду и корак даље, па да изведу закључак да је новонасталим стањем Устав престао да важи. Тиме би био доведен у питање легитимитет Пашићеве владе и

⁹ У непосредној регентовој близини стално су се налазили: Живојин Балугџић, тадашњи посланик у Атини и саветник Круне, Света Јакшић, новинар „Штампе“ и учесник многих дипломатских сплетки, регентов секретар Драгомир Јанковић, маршал двора Бошко Чолак-Антић, Јован Јовановић Пижон, Пашићев помоћник у министарству иностраних послова и регентов лични информатор о свему што се у Влади ради. Регента су такође окруживали и припадници дворске официрске клике, назване „Бела рука“ коју је предводио пуковник Петар Живковић, командант гарде, некадашњи завереник и једна од кључних личности позадине Солунског процеса.

Народне скупштине. Тако би једини експонент државног бића могао да буде краљ, односно регент као вршилац краљевске власти. Према казивању савременика, у оптицају је био и један нацрт привременог устава, који би требало да замени важећи Устав од 1903. године. Он се састојао само од 10 чланова и њиме је требало законодавну и извршну власт концентрисати у рукама владоца и на тај начин успоставити лични режим (Казимировић, 1992: 393). Као непосредни учесник поменутих догађаја, Слободан Јовановић пише да је Александар био спреман на примирје, па чак и измирење са „црнорукцима“, како би несметано увео лични режим. У комбинацијама је била и једна неутрална влада под председништвом војводе Живојина Мишића, у којој би вођа „црнорукаца“ пуковник Драгутин Димитријевић-Апис био министар војни. О тим комбинацијама сведочи и једно писмо војводе Мишића (Вучковић, 1965: 205–206).

Влада се тако нашла у, наизглед, безизлазној ситуацији. Развој догађаја је показао да је одстрањивање Скупштине и ускраћивање њеног учешћа у актуелним збивањима било двосекли мач. Штитићи себе и желећи одрешене руке без баласта скупштинске контроле и позивања на одговорност, Пашић и Влада завршили су пола посла у остваривању регентових апсолутистичких планова. Сада је ваљало тражити излаз из те ситуације. Оно што је представљало терет, сада је требало да послужи као заклон. Влада се диктатури могла супротставити једино уз помоћ Скупштине. Сазивање Скупштине је доносило све оно од чега су зазирали Пашић и Влада: непријатне интерпелације, питање одговорности, стални притисак и контролу. Али је, такође, без Скупштине долазила диктатура у којој не би било места ни Пашићу ни његовој околини. Министри из Смосталне радикалне странке, којима је такође било стало да спрече регента у његовим намерама, безрезервно су подржали сазивање Скупштине. Након пута у Петроград и посете народним посланицима у Ници, Пашић је, у име целе Владе, поднео регенту на потпис Указ о продужењу седнице Народне скупштине у вароши Крфу, сазване у ванредни сазив у Нишу Указом од 12. јула 1914. године. Тиме је стављена тачка на покушај увођења личног режима.

III

Док су се остаци војске опорављали на Крфу и у Бизерти, а остаци државне власти борили за властито положај, остаци Скупштине у Ници су настојали да од себе поново начине законодавно тело и релевантан политички чинилац. Док су се остали државни фактори борили између себе, Скупштина се борила за себе и сама са собом.

У то време је у Ници боравило 90 посланика, што је био већи део народних посланика избеглих из земље. Најпре је утврђено да су земљу напустила 123 посланика, док су њих 43 остала под окупацијом.¹⁰ Касније је утврђено да је у земљи остало 39 посланика, међу

¹⁰ Српске новине бр. 75 од 26.6.1918. године.

којима либерални прваци Стојан Рибарац и Војислав Вучковић, вође социјалиста Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић, виђени политичари Живко Тајсић, Јован П. Јовановић и други. Неки од њих, нарочито либерални прваци сарађивали су у организовању окупационих власти у Србији (Вучковић, 1965: 209).

Иако се уз Ници нису налазили сви избегли посланици, Ница је сматрана привременим седиштем Скупштине, јер је тамо била већина посланика и формиран Заједнички клуб народних посланика. Рад окупљених посланика није се могао назвати радом Скупштине, већ је пре сматран као рад Заједничког клуба. Првих десетак седница Клуба протекло је у истицању потребе да Скупштина настави са радом и тражењу могућности да се та потреба оствари. Одлука посланика да се настави са радом била је очекивана. Следеће питање тичало се односа Скупштине према Влади. Ово питање било је од самог повлачења из земље јабука раздора. На њему су грађени многи потоњи сукоби. Поново отварање ових питања донело би, у актуелној ситуацији, прегршт нерешивих проблема. Због тога је, уз одлуку да Скупштина настави са радом, прихваћена резерва да се неће истраживати кривица за слом, нити ће се доносити одлука о слому, док се и Влада и Скупштина не врате у земљу (Стојановић, 2013).

У складу са претходним закључцима гласио је и Меморандум Заједничког клуба посланика, једногласно усвојен од стране 89 присутних посланика на конференцији клуба одржаној у Ници 11. фебруара 1916. године. Клуб је подсетио Владу на своје и њене обавезе и изнео став да Скупштина, у критичном ратном времену, треба тежиште свог рада да пренесе на право вршења контроле. Клуб је у Меморандуму изјавио да „дискусију о оцени рада Владиног и одговорности њеној, из обзира деликатних у тешким приликама, оставља за времена када наша отаџбина буде ослобођена“, али је тражио да се као најхитније, узму у решавање питање о буџету, питање о војсци (њеном здрављу, исхрани и снабдевености), питање о помоћи поробљеном народу у Србији, питање о судбини избеглих српских грађана и питање васпитања српске омладине у Француској. Свој Меморандум Заједнички клуб завршава захтевом да се закаже почетак Скупштинских седница, како би се наведена питања што пре узела у разматрање (Јанковић, 1966: 340).

У међувремену је код чланова Владе сазревала идеја о ослонацу на Скупштину, ради спречавања увођења личног режима, па је у том смислу био и одговор Владе посланичком клубу. Паралелно са сазревањем ове идеје и деловањем Заједничког клуба, одвијала се и закулисна активност Пашићевог првог сарадника Стојана Протића у време Пашићевог боравка у Петрограду и Ници. Протић је у то време разбио јединство народних посланика и формирао посебан радикалски посланички клуб. Овакво странчарење је било непримерено актуелном тренутку. У мемоарским казивањима радикалски посланик Настас Петровић је писао да се очекивало да Пашић спречи странчарење и врати радикале у заједнички клуб. Пашић, међутим, не само да није Протићевом деловању стао на пут, већ је његов подухват одобрио (Казимировић, 1992: 396). Стиче се утисак да је оваквим развојем до-

гађаја међу посланицима Пашић био задовољан и да иза свега стоје његови политички циљеви. У прилог томе иде и чињеница да је, приликом посете посланицима, Пашић водио дугачак разговор о свим политичким питањима једино са Стојаном Протићем. То је био повод групи незадовољних радикалских посланика, који су остали у Заједничком клубу, да се потпуно окрену од Пашића. Пред само заседање Скупштине на Крфу они су образовали посебан клуб – Клуб независних посланика радикалне странке, који је бројао 14 чланова. Разлога за овакве Протићеве и Пашићеве потезе било је много. Могуће је да су периферни разлози били углавном личног карактера, али да су основни разлози имали суштинску природу и дубоке политичке мотиве.

Један од периферних разлога могла би да буде Протићева позната склоност ка странчарењу и фаворизовању своје партије у свакој прилици. Али суштински разлози за овакво држање радикалских првака налазили су се на другој страни. Чињеница је да је Пашићу и Влади Скупштина била потребна као штит према апсолутистичким намерама регента. Поставља се, међутим, питање да ли је и коме је била потребна јединствена Скупштина, која ће имати снаге да се издигне изнад Владе и спроводи контролу у свим Владиным активностима, а нарочито у области унутрашње и спољне политике, чији су ресори били поље неприкосновеног господарења старорадикала. Разједињена постојањем страначких клубова и притиснута чврстином радикалног клуба, Скупштина би представљала идеално оружје за манипулисање политичким интересима. Са Заједничким клубом такав однос са Скупштином није био могућ. Јединствена Скупштина представља снагу сама за себе, док су страначки клубови само експоненти партијских интереса и најчешће послушно оруђе своје Владе (уколико је странка на власти). Може се, такође, закључити да Пашић и Протић нису занемарили ни карактер коалиције са самосталцима и напредњацима. Она је настала као последица потребе за јединством свих политичких снага у тренутку аустро-угарске агресије, а не као последица подударања дугорочних заједничких интереса коалиционих партнера. У избеглиштву су ствари стајале другачије. Коалиција је све мање била потреба, а све више форма. За евентуални разлаз са коалиционим партнерима требало је имати припремљен терен свуда, а нарочито у оживљеном парламенту.

Неке околности су старорадикалима ишле на руку. У Влади су кључни ресори били у њиховим рукама. Такође је Скупштина одустала од утврђивања одговорности Владе до повратка у земљу. Уз то је био растурен заједнички клуб, па је удар јединствене Скупштине на Владу био избегнут. Оно што је старорадикалима могло да представља проблем, што је време касније показало, било је формирање посебног клуба независних радикала. Одбијање дела радикала да уђу у посебан радикалски клуб, а потом оснивање њиховог посебног клуба, дошли су у врло незгодно време по радикале – када је издејствовано сазивање Скупштине, да би се уз њену помоћ спречило напуштање парламентарног система. Однос независних радикала према парламентаризму није био споран. На њихово супротстављање апсолути-

зму увек се могло рачунати. Њихови поступци су показали, међутим, да они нису желели ни апсолутизам унутар своје странке. Ако би се којим случајем покренула нека питања Пашићеве одговорности, на њихову лојалност тешко да се могло рачунати.

Што се регентовог односа према наставку рада Скупштине тиче, може се закључити да је био крајње негативан. Он није одмах потписао указ о наставку скупштинског заседања, нити је дошао на Крф да отвори прву седницу Скупштине. Његови поступци били су логични - наставак скупштинског заседања реметио је његове планове о личном режиму. Посматран са гледишта Владе и скупштине, Александров недолазак на Крф могао је да има веома узнемирујуће дејство. Овакав поступак могао се тумачити тиме да је он већ донео одлуку о укидању Устава и увођењу личног режима. Иако се овакво тумачење може сврстати у домен претпоставке, њему у прилог иде Пашићев адут који је он чувао „злу не требало“. То је био телеграм српског посланика у Петрограду Мирослава Спалајковића, у коме се каже да руски владини кругови не гледају благонаклоно на мешање војске у политичка збивања и „да би било фатално увлачење војске у политику, јер би то довело Србију у позицију Турске“ (Вучковић, 1965: 209). Садржину овог телеграма Пашић није одмах саопштио регенту, већ тек септембра, када је већ почело заседање Скупштине, и то, наизглед, узгред, незаинтересовано, уз напомену да је Спалајковићу већ послат одговор да је руска бојазан неоснована, будући да у војсци владају ред и дисциплина (Вучковић, 1965: 209).

Према неким изворима може се закључити да је Пашић наручио телеграм овакве садржине. Испоставило се да његова дипломатско-политичка игра није била нужна, јер су постојали и други разлози за Александров одустанак од личног режима. Један од главних разлога за одустанак од диктатуре, по свему судећи, био је предстојећи обрачун са „Црном руком“ и њеним вођом пуковником Димитријевићем-Аписом. Не може се са сигурношћу тврдити какве су игре и односи били по среди, нити се са сигурношћу може тврдити какве су појединачне планове имали актери догађаја, али су долазећи догађаји, окончани Солунским процесом, показали да се регент, у обрачуну са својим противницима, определио да најпре уклони Аписа. Извесно је да је њега сматрао далеко опаснијим од Пашића. На овакво регентово опредељење указује и Слбодан Јовановић, који је и сам био учесник поменутих догађаја. Он је Александру сугерисао да би Пашићева смена била, у ствари, државни удар, у актуелној ситуацији сасвим непотребан (Јовановић, 1991: 296).

Са оваквим државно-политичким стањем и помућеним односима у државном врху дошло је до сазивања прве седнице Народне скупштине Краљевине Србије у избеглиштву. Она је почела 28. јула 1916. године. Одржано је 27 седница, од којих је 6 имало карактер тајне седнице, због природе материје о којој је расправљано.¹¹ Ово заседање је прекинуто у октобру 1916. године. Настављено је, на основу

11 Стенографске белешке Народне скупштине од 42. до 68. састанка, Крф 1918.

одлуке Владе, 12. фебруара 1918. године.¹² Између два скупштинска заседања низали су се бурни догађаји: Крфска декларација, Солунски процес, распад коалиционе владе и формирање радикалског кабинета, поново са Пашићем на челу... Сви ти догађаји, међутим, нису могли да елиминишу Скупштину и парламентаризам. Србија је ушла у рат као парламентарна држава, и као такве је из њега изашла.

IV

Период избеглиштва српске државе и са њом Народне скупштине сам по себи поставља правницима, социолозима, историчарима, економистима, политиколозима и другима многа питања и даје одговоре на многа непостављена питања, која, понекад, савремени политички тренутак намеће.

У контексту теорије државе и права, основно питање које се намеће јесте да ли је у време избеглиштва и трајања Солунског фронта српска држава уопште постојала. Сама чињеница да је постојала као субјект међународног права, и да је као таква још увек учествовала у рату, на ово питање даје одговор. Али се у овом контексту отварају и друга питања: да ли је поседовала све атрибуте државе; да ли је вршила сва права која једна држава има; из чега је апарат који је представљао државу у том време вукао легитимитет.

Ако се пође од тредиционалне поделе елемената државе на територију, становништво и суверну власт, сваки од наведених елемената отвара посебно питање. Србија је привремено изгубила триторију, а становништво је (изузимајући преостале делове војске, државни апарат и избегле) било под окупационом влашћу Централних сила. Али српска Влада и војска нису капитулирале пред непријатељем, нити је потписан било какав акт, који би са српске стране озваничио ратни пораз и капитулацију. Српски државни апарат оличен у Круни, Влади и Скупштини за све време избеглиштва континуирано је радио и пуноважно одлучивао. У спровођењу зацртане државне политике и постављених националних циљева регент је у име краља владао, Влада је управљала, Скупштина доносила законе, а војска ратовала. Уз све то функционисало је и судство, неславно и са моралног аспекта дискутабилно, али легитимно. Овакав државни апарат био је од међународне заједнице признат, а од савезника прихваћен као равноправни партнер.

Са становишта теорије међународног признања, српска држава је постојала и *de facto* и *de iure*. То је био став савезника, то су у својим дипломатским активностима признавали и непријатељи.

Посебно место у овом времену припада Народној скупштини Краљевине Србије и борби за очување парламентаризма. Ванредне околности стварају ванредно стање у коме и државни апарат ванредно функционише. Много пута се поставило питање да ли је рад Скупштине неопходан у ванредним приликама избеглиштва, када минимум државног апарата мора да функционише оперативно, брзо и

¹² Исто.

ефикасно. За пример је узимана Белгија, чији су народни посланици остали у земљи, с народом, а све државне прерогативе преузела је Влада. Српска држава је поступила другачије. Испоставило се да је одлука да се са Владом, Круном и војском повуче и Скупштина имала далекосежан значај. Очување парламентаризма није била само последица окушавања односа моћи Владе, Круне и парламентарних чинилаца, већ и важан атрибут државне традиције, мимо кога се ипак није могло. Рад српског парламента у избеглиштву важан је сегмент одговора на питање легитимитета државног апарата Србије у том времену. Злуреди хроничари могли би да закључе и да су рачунцијски разлози остављања Пашића на власти посредно очували Устав, Скупштину и парламентаризам. Рачунцијске разлоге за политичке одлуке има свака држава у сваком тренутку, небројено пута. Али могућност да се и поред аномалија политичких игара извуче најцелисходније имају само озбиљне државе у чију је традицију уткан развој свих државних чинилаца, а нарочито парламента.

Са свим аномалијама, које прате рад сваког државног апарата, српска држава се у овом периоду показала у свој својој величини. Посебно место у овом историјском раздобљу српске државности заузимају огромне људске и материјалне жртве. У Првом светском рату Србија је изгубила скоро трећину укупног становништва (28%) и скоро половину укупног мушког становништва. У апсолутним бројевима укупне жртве Србије износе 1.247.435. Укупне жртве великих сила, на пример, Француске (1.400.000) или Аустроугарске (1.542.000), говоре да су српске жртве бројчано биле приближне њима. У односу на укупно становништво, процентуално, српске жртве надмашују жртве свих држава учесница рата. Србија је била доведена на границу биолошког истребљења.

На крају се може закључити да су одласком у избеглиштво Круна, Влада, Народна скупштина и војска, оставили отаџбину, али су са собом понели државу, која је трајала током читавог рата и уз огромне жртве, била основ уједињења Јужних Словена. Борба за парламентаризам и победа парламентаризма важан су сегмент очувања карактера ове државе.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучковић, Војислав. *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*. Београд 1965.
- Јанковић, Драгослав. „Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума“. *Анали Правног факултета у Београду* 14 (1966).
- Јовановић, Слободан. *Из историје и књижевности* (чланци Пашић и Апис). Београд, 1991.
- Казимировић, Васа. *Никола Пашић и његово доба*, II. Београд, 1992.
- Митриновић, М. и Н. Брашић. *Југословенске Народне скупштине и Сабори*. Београд, 1937.
- Стојановић, Коста. *Слом и васкрс Србије*. Београд, 2013.

**SERBIAN STATE, SERBIAN PARLIAMENTARISM AND
SERBIAN CASUALTIES IN THE GREAT WAR**

Summary: The Great War caused an unprecedented damage in the history of humankind. Serbia, that initiated the spark of the military conflict, had passed the period of numerous rises and falls, but still emerged victorious after the war and became a nucleus of the common state of the South Slavs. The war victories during the first year of the Great War were followed by great human sacrifices, so that Serbia lost more than a third of its overall population, which basically represents the losses approximately close to the losses of the great powers in the war. After the war crash in 1915, the whole state apparatus went into an exile abroad. The decision that the Parliament should be exiled as well had long-term consequences for the functioning of the state. All the adversities that happened to Serbia and followed the creation of the Salonika Front (great devastation and massive human casualties on the island of Vid) were also reflected in the Parliament struggles in the exile. Between the cravings for its proper place even in the exile and the need to establish a personal regime, the National Assembly had, under the circumstances, kept its place and represented an important segment of the state apparatus. Serbia was victorious after the war, but with great casualties. These casualties, the preservation of Statehood and Parliamentarism as its most important segment represented a priceless capital in the further historical Serbian state advancement.

Key words: The Great War, casualties, National Assembly, Parliamentarism, regent, the “Black Hand” Government, session.

